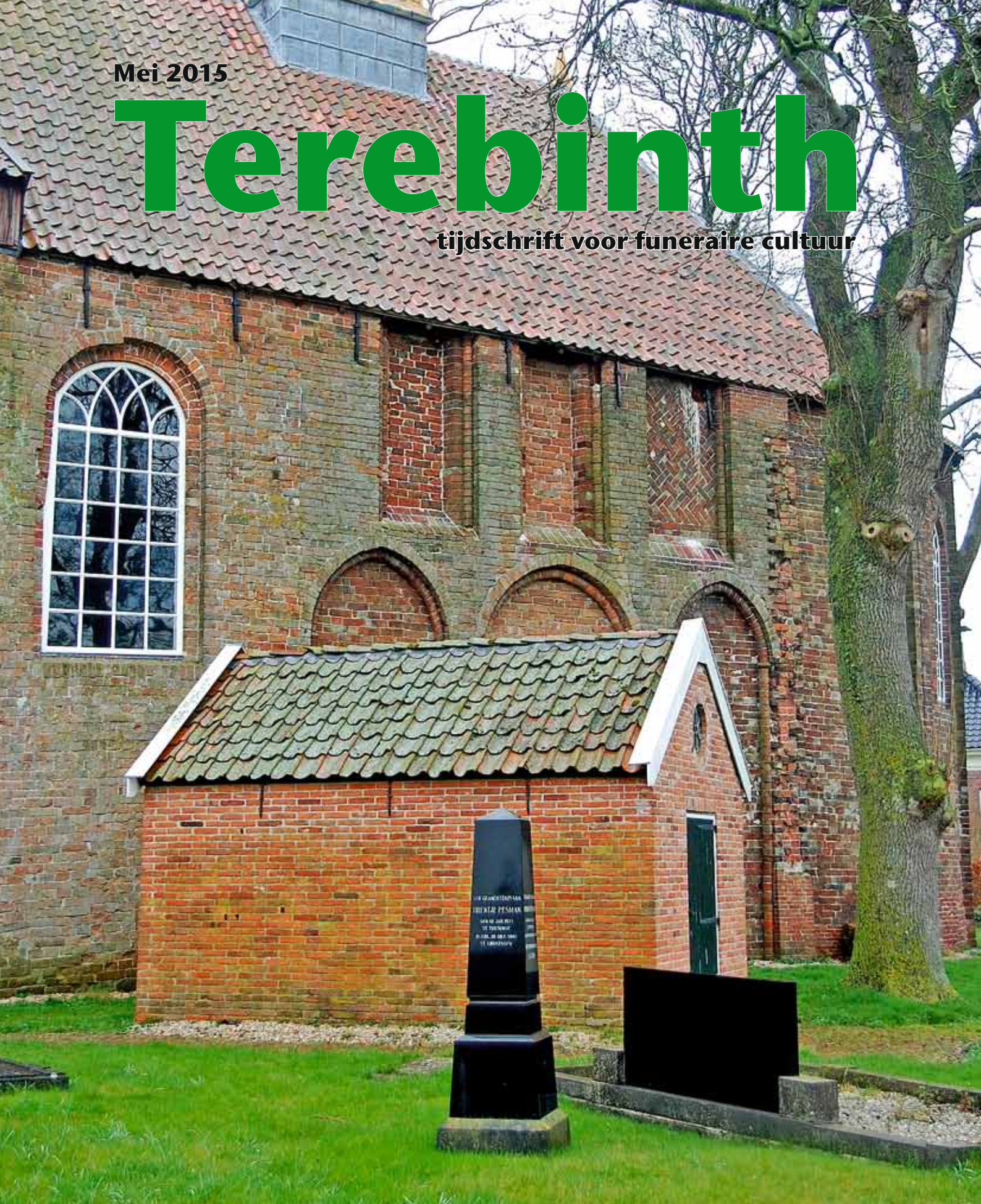

Mei 2015

Terebinth

tijdschrift voor funeraire cultuur

Themanummer

Groninger kerkhoven | Week van de begraafplaats

Graven op internet: Het Rottumer kerkhof

De Stichting Oude Groninger Kerken bezit 48 historische kerkhoven. Eén dorp in noord Groningen, Rottum, koos een andere oplossing toen het noodlijdende kerkhof met sluiting werd bedreigd en een eeuwenoude funeraire traditie dreigde te verdwijnen. Die ging terug tot de 13de eeuw toen hier een Benedictijnerklooster stond. Daarbij lag een kleine nederzetting. De bewoners hadden het recht om kosteloos op het kloosterkerkhof te worden begraven. Na de opheffing van het klooster behielden zij dat recht. Het klooster werd in de 16de eeuw verwoest en op de fundamenten werd in 1889 de Julianakerk gebouwd. Deze fungeert als cultureel centrum en tweemaal per maand wordt er een dienst gehouden. Nog steeds worden de

inwoners van Rottum hier kosteloos begraven. Daarom wilde de hervormde kerk Usquert-Rottum het kerkhof in 2013 sluiten. Bijna honderd Rottumers namen dit toen in eigen beheer. Sinds 1 maart van dat jaar is het eigendom van de Stichting Rottumer Kerkhof (SRK). Het doel staat in de statuten als volgt omschreven: '[...] aan overleden ingezetenen van het dorp Rottum en in bijzondere gevallen aan niet-ingezetenen, die te Rottum of elders zijn overleden een passende rustplaats te verschaffen. Zij tracht haar doel te bereiken door bij het dorp Rottum een kerkhof in te richten en te onderhouden'. Sinds de overname door de SRK heeft er één begrafenis plaatsgevonden. De stichting is voor haar inkomsten om de begraafplaats te

onderhouden afhankelijk van allerlei acties. Daarnaast ontvangt zij van de gemeente Eemsmond een subsidie om een aantal grafmonumenten te herstellen.

Op de website van de Vereniging Dorpsbelangen Rottum (www.rottum.org) staat het verhaal van het kerkhof, het klooster en het oude diakoniehuisje, t Hoeske van Thais Joaptje, dat nu is ingericht als museum. Meer over het Benedictijnerklooster in Rottum is te vinden in het tijdschrift *Groninger Kerken* van april 2012 (www.groningerkerken.nl/downloads/GK_april_2012_totaal.pdf).

Bartho Hendriksen
b.w.hendriksen@planet.nl

Funeraire varia

Aula Vredenhof blijft open

Vorig jaar ontstond er veel commotie rond het entreegebouw van begraafplaats Vredenhof aan de Haarlemmerweg in Amsterdam. De PC Hooft Groep, eigenaar van het karakteristieke bouwwerk, wilde het verkopen omdat het niet meer rendabel was. Rechthebbers en andere betrokkenen uit de Jordaan, een drukke woon-

buurt waarvan de doden veelal daar begraven worden, kwamen onder leiding van Frans Stuy in actie en organiseerden een protestbijeenkomst. De Terebinth schreef een brief aan de eigenaar waarin de vereniging wees op de funeraire samenhang tussen aula en begraafplaats.

Mede dankzij bemiddeling van de burgemeester is de kou uit de lucht. Het gebouw is onder voorbehoud verkocht en de nieuwe eigenaar wil er een brasserie in vestigen. Maar de aula zal beschikbaar blijven voor uitvaarten. Sinds 1 maart zijn al weer ettelijke overledenen vanuit de aula begraven.

Tekst en beeld: Wim Cappers

Margriet de Roever nieuwe eindredacteur

Sinds 1 januari is Margriet de Roever eindredacteur van dit tijdschrift. Zij volgt Liesbeth Vermeulen op, die nog wel deel van de redactie blijft uitmaken.

Margriet de Roever is archivaris en bibliothecaris en was werkzaam op het Stadsarchief in Amsterdam. Zij schreef in 1993 de tekst van het jubileumboek van De Nieuwe Ooster in Amsterdam, toen deze begraafplaats honderd jaar bestond.

In 2004 verscheen van haar in samenwerking met Jenny Bierenbroodspot *De begraafplaatsen van Amsterdam*, waarin alle begraafplaatsen van de hoofdstad van na 1578 worden beschreven. Dat zijn er dertig. Ook zocht zij uit hoe de begraafplaats Zorgvlied in 1870 tot stand kwam, omdat dat altijd in de literatuur verkeerd werd vermeld (*Ons Amsterdam* 56 (2004), blz. 364-367).

Het ontvangstgebouw van Vredenhof

Inhoud

Dit keer krijgt u twee themanummers voor de prijs van één. Het eerste thema is kerkhoven in Groningen. Daar zet de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) zich vanaf 1969 in voor het behoud van kerken. Sinds 1993 neemt de stichting ook het onderhoud van de kerkhoven die daarbij horen op zich. Deze vormen samen immers een waardevol funerair ensemble. In samenwerking met Annemieke Woldring, medewerker Communicatie en PR van de SOGK, vertellen twee medewerkers over hun werk. Jur Bekooy geeft inzicht in het werk van de stichting en Anne

Baljeu vertelt over het digitaliseren van de informatie op zerken. Liesbeth Vermeulen beschrijft een wandeling over kerkhoven op Groningse wierden. Onze redacteurs gingen ook op pad om vrijwilligers te interviewen voor de rubrieken Mens & Plek en Uit het veld. Misschien concludeert u na lezing van dit nummer wel: ook in funerair opzicht gaat er niets boven Groningen. Verder staat in dit nummer de eerste column van Wim van Midwoud, consultant van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen. Hij laat zien welke consequenties het beheer heeft voor het behoud op de begraafplaats. In de volgende nummers van dit jaar diept hij dit onderwerp verder uit.

In het katern over de tweede Week van de Begraafplaats neemt Korrie Korevaart u mee voor een wandeling over de oude begraafplaats in Middelburg. Ook vertelt zij in de rubriek Groen over de betekenis van bloemen op begraafplaatsen. Bert Pierik interviewt Jan Vreeker, directeur van een bedrijf dat service verleent aan begraafplaatsen en bestuurslid van de Branche Vereniging Ondernemers Begraafplaatsbeheer, die de Week mede faciliteert. Veel lees- en kijkplezier toegewenst!

En verder

- 2 Graven op internet / Funeraire varia
- 3 Mens & Plek: Peter Breukink
- 4 Groninger kerken en kerkhoven
- 6 Boeken- en mediarubriek
- 8 Column: Wim van Midwoud
- 9 Week van de Begraafplaats
- 10 Begraafplaats Oud Eik en Duinen
- 12 Algemene Begraafplaats Middelburg
- 14 Een hart voor begraafplaatsen
- 15 Zeg het met bloemen...
- 16 Uit het veld: Jan Vreeker
- 17 Verenigingsnieuws / Wim van Midwoud
- 18 Wandelen over begraafplaatsen in Groningen
- 20 Fotoreportage
- 22 Een database vol grafzerken
- 24 Uit het veld: Piet Klooster

*Foto links: Het urnengraf Hekmeijer op Oud Eik en Duinen. Zie pag. 10
Foto omslag: Kerkhof van Thesinge in Groningen Foto's: Bert Pierik*

Mens & Plek

Naam	Peter Breukink
Leeftijd	62
Functie	directeur Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK)

‘Het begon in de jaren zeventig van de vorige eeuw toen de kerk in mijn geboortedorp Dieren dreigde te verdwijnen’, zegt Peter Breukink over het ontstaan van zijn interesse in oude kerken. Als je vraagt naar de motivatie voor zijn werk, antwoordt hij: ‘Maatschappelijke betrokkenheid en passie voor cultureel erfgoed.’ Dan gaat het al over de stichting waarvan hij sinds 1987 directeur is. De SOGK vindt hij een echte culturele onderneming: ‘Dat we het als stichting zelf moeten rooien, houdt ons creatief.’ Aanvankelijk beperkte de SOGK zich tot het aankopen en restaureren van kerken. Geleidelijk kwam het ‘ensemble-denken’ er in: ‘Een opgeknapt kerk in een vervallen, verwilderde omgeving levert een vreemd contrast op. Nu nemen we ook de context in ogenschouw, met het kerkhof, de hekken, het baarhuisje en de naaste omgeving.’ Op de kille dag van de zonsverduistering ontmoeten wij elkaar op zijn favoriete kerkhof in Wittewierum: ‘Hier ligt en staat een heleboel geschiedenis. De kerk dateert uit 1863, in de grond zitten de fundamenten van het middeleeuwse klooster van abt Emo. Een plek vol romantiek, die uitnodigt tot contemplatie. Het is een compliment als mensen zeggen dat het kerkhof niet onderhouden lijkt, want die sfeer wil je niet kwijt. Wij onderhouden deze plek wel degelijk, maar consolideren is belangrijker dan vervangen.’

Peter Breukink op het kerkhof van Wittewierum, naast het kunstwerk van Kuipers. Zie ook <http://www.skor.nl/nl/zoeken/item/optima-philosophia-sapientest-meditatio-mortis> Foto: P.C. van der Ende

Spannend vindt Breukink het SOGK-project Op hoogte gedacht: beeldende kunst op Groninger kerkhoven. Daarbij worden op de kerkhoven, die meestal op een terp liggen, een wierde, moderne beelden geplaatst. Hier kwam in 2006 een sculptuur van Jan Kuipers, een werveling van bronzen knekels en schedels, waarin alle botten van de mens voorkomen. In de winter gaat die moeiteloos op in het totaal van de kale bomen eromheen. Hoezo spannend? Breukink: ‘Het gaat om de mix van cultuur en natuur, van behoud én verval. Kijk, de heg tussen kerk en kerkhof wordt keurig geknipt, en daarachter begint nog steeds de andere wereld.’

Korrie Korevaart

Kerk en kerkhof van Thesinge Foto: Bert Pierik

Zerk op het kerkhof van Den Andel Foto: Bert Pierik

Groninger kerken en kerkhoven: onlosmakelijk met elkaar verbonden

Groningen neemt in de Lage Landen een bijzondere positie in als het gaat om middeleeuwse kerken. Nergens is zo'n rijkdom aan religieus erfgoed bewaard als op de noordelijke zeelei. Sinds 1969 draagt de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) zorg voor veel van deze godshuizen, voor de restauratie, het beheer en hergebruik. De een hecht waarde aan de schoonheid van de kerkjes in het groene land, de ander aan hun rijke geschiedenis en weer een ander aan de bijzondere orgels. Ook de dodenakkers bij deze monumentale gebouwen komen steeds meer in de belangstelling te staan.

De SOGK heeft 77 kerken, twee synagogen, zeven (vrijstaande) torens en 48 begraafplaatsen in bezit. Zo'n twintig jaar geleden werden wij ons ervan bewust dat de kerken er nu wel mooi bij stonden, maar dat de omliggende terreinen waren verwaarloosd. Dat waren vaak kerkhoven die buiten gebruik waren geraakt. Maar die zijn ook onderdeel van dit erfgoed. De doelstelling werd toen wat ruimer geformuleerd: 'het beheren van oude kerken, kerkhoven en andere bijzondere historische gebouwen'. Wij hadden echter weinig expertise op dat gebied. Dat besef bestond ook bij Landschapsbeheer Groningen. Wij vonden elkaar omdat ook zij op zoek waren naar mensen met ervaring op het gebied van grond en groen. Bij wijze van proef zijn wij toen begonnen om dit bij Fransum aan te pakken.

Na dit eerste terrein volgden er meer. De vraag was wel hoe dit moest worden gefinancierd. Ook hierbij is de samenwerking nuttig gebleken, want waar wij veel *knowhow* over rijkssubsidie bij monumenten hebben, heeft Landschapsbeheer

ervaring met provinciale subsidies. Wij kregen geld voor het herstel van een volgend kerkhof, maar de provincie vroeg

zich wel af hoe lang dit zou doorgaan. Uit een inventarisatie in 1999 bleek dat de provincie ruim tweehonderd oude kerkhoven en kerkerreinen met historische en/of landschappelijke waarde telt. Tijdens deze inventarisatie is gekeken naar zowel de grijze (grafmonumenten, hekwerken, paden) als de groene (beplantingen) elementen. Ruim de helft vertoonde in meer of mindere mate gebreken.

Kerken in het groen

De belangrijkste oorzaak van dit verval is het verlies van hun functie. Veel kerkhoven en begraafplaatsen zijn gesloten en nabestaanden zijn niet meer bekend. Dan nemen de zorg en de aandacht af. De eigenaren die er nog zijn, kunnen veelal de onderhouds- en restauratiewerkzaamheden niet betalen. En zonder onderhoud en beheer raken kerkhoven in verval. Landschapsbeheer en de SOGK hebben een gezamenlijke begeleidingscommissie Grijs&Groen, die de grote lijn in de gaten houdt. De SOGK heeft een eigen commissie die de kerkhoven van de stichting beheert. Vrijwilligers uit verschillende disciplines inspecteren hierbij de kerk-

Baarhuisje op het kerkhof van Zuurdijk Foto: Bert Pierik

De een hecht waarde aan de schoonheid van de kerkjes in het groene land, de ander aan hun rijke geschiedenis

hoven en geven advies over te verrichten (onderhouds)werkzaamheden. In deze Kerkhovencommissie zit bijvoorbeeld een specialist flora & fauna, een mos- en korstmosliefhebber, een genealoog en iemand met interesse in grafcultuur, de symboliek en losse elementen op begraafplaatsen. Soms laten wij archiefonderzoek doen door een gespecialiseerd bedrijf.

Tegenwoordig zijn er nieuwe inzichten omtrent heropenstelling om meer 'leven' op deze terreinen te brengen. In 1999 hebben wij bijvoorbeeld het project Kerken in het Groen opgezet. Hierbij werden vijftig kerkterreinen opgeknapt en werd voorlichting gegeven om de bewustwording van het belang van deze bijzondere plekken te vergroten. Dit project heeft vijf jaar gelopen. Toen waren er 35 kerkterreinen aan ons overgedragen. Zowel kerkterreinen in eigendom van de SOGK als andere kerkhoven werden aangepakt.

Het project is inmiddels afgerond, maar dat betekent niet dat het (onderhouds)werk is opgehouden. Nog steeds worden er terreinen opgeknapt. Er wordt zoveel mogelijk gekeken naar de historische situatie. Wanneer oude foto's iets interessants laten zien, wordt gekeken of daar wat mee te doen valt. Maar verdwenen grafmonumenten opnieuw neerzetten, dat doen we niet, daar geldt: weg is weg.

Financiering

Groningen wil zich afficheren als een provincie met hoge landschapswaliteiten. Daarin zijn de kerken en kerkhoven een belangrijk element. Voor de restauratie en het beheer wordt daarom financiering gezocht vanuit Europese subsidies. Vaak draagt ook de gemeente bij. Eigenaren van

Het is een plaats om te dwalen en de originele grafzerken te lezen waar Groninger kerkhoven zo rijk aan zijn

Vrijwilligers aan het werk op het kerkhof van Vierhuizen Foto: A.E. de Winter

de terreinen moeten 35% tot 50% in de kosten bijdragen. Maar wij moeten tegenwoordig steeds creatiever zijn om de restauratieprojecten te financieren. De regelgeving kan erg strikt zijn. Je hebt te maken met kapvergunningen, archeologische vergunningen en nabestaanden. Tegen het kappen van bomen is over het algemeen weinig bezwaar, maar bij de aanleg van een gracht of nieuwe fundering komt heel wat kijken. Aan nabestaanden moet ruim op tijd bekend worden gemaakt dat er dingen gaan veranderen op het kerkhof. In die voorbereidingen gaat erg veel werk zitten.

Een plek om te dwalen...

Tegenwoordig bezoeken steeds meer mensen de Groninger kerkhoven. De een gaat op zoek naar sporen van de dorpsgeschiedenis, terwijl de ander juist sporen zoekt van de familiegeschiedenis.

Voor meer bekendheid van en betrokkenheid bij de kerkhoven zorgt ook het kunstproject Op hoogte gedacht: een project waarbij op de oude kerkhoven zeven moderne beelden zijn geplaatst.

Over de kerkhoven bestaan niet alleen verhalen. Op kerkhoven komen mensen ook tot rust. Ecologisch gezien zijn zij bijzonder omdat zij een leefgebied vormen voor tal van plant- en diersoorten. Het is een plaats om te dwalen en de originele grafzerken te lezen waar Groninger kerkhoven zo rijk aan zijn. De website vervult een belangrijke rol in de ontsluiting. Daarover vertelt Anne Baljeu in haar bijdrage Een database vol grafzerken (pag.22).

De SOGK wil bijdragen aan de versterking van het platteland van Groningen. Dat proberen wij met goed cultuur- en natuurbeheer, ondersteuning van toerisme en recreatie en verbetering van de toegankelijkheid. De zorg voor landschap, cultuurhistorie en natuur is de afgelopen jaren in Groningen sterk geïntegreerd, niet in de laatste plaats dankzij de mogelijkheden die subsidies bieden. Of die historie nu eendenkooien (dobben), een Julianaboom, lijkhuisjes of kerkhoven betreft, je kunt niet zonder.

Kerkhof van Wittewierum Foto: Bert Pierik

Tekst: Jur Bekooy

Er gaat niets boven Groningen

Sinds 2003 geeft de Stichting Oude Groninger Kerken de reeks Groninger Kerkhoven uit. Ieder jaar verschijnt minstens één deeltje over de kerkhoven, die met de kerken en wierden een samenhangend cultuurlandschap vormen. De boekjes tellen 32 pagina's, zijn fraai geïllustreerd in kleur en behandelen telkens een aspect van de rijke Groningse funeraire cultuur. De infor-

matie is vaak verkregen door onderzoek in archieven, bibliotheken en uiteraard op locatie. De auteurs slagen erin deze kennis op toegankelijke wijze over te brengen. Inmiddels zijn zestien deeltjes verschenen. De brochures zijn door specialisten geschreven. Zo maakte Leon Bok een boekje over graftrommels. Dat was een voorbode van het boek dat hij inmiddels samen met Evert Jan Halkus heeft gepubliceerd over graftrommels in Nederland. Het gidsje laat goed zien hoe dankzij onderzoek en samenwerking tussen specialisten en het grote publiek, de kennis over een vrijwel verdwenen funerair fenomeen behouden blijft. Reint Wobbes vertelt hoe de arts Steven Jan Martini, geïnspireerd door zijn achternaam en de geschiedenis van de provincie, een boekmerk ontwierp met de voorstelling van Sint Martinus te paard. Deze afbeelding kwam na zijn dood in 1957 op zijn zerk te staan, op het kerkhof van Maarhuizen. Boeiend is ook het deeltje over de Martinikerk in Groningen. Daarin wordt bijvoorbeeld het epitafaal voor de vijftiende-eeuwse geleerde Wessel Gansfort beschreven. Een uitklapbaar plattegrondje verwijst naar de besproken gedenktekens en ook naar de grafteksten in *Groninger gedenkwaardigheden* van A. Pathuis. In 2005 beschreef Pieter de Vries de lijken-

huizen, die na de Wet op de besmettelijke ziekten uit 1872 op Groninger kerkhoven verzezen. De wat onooglijke gebouwtjes, die nu vaak als opslagruimte worden gebruikt, hebben een interessante bouwgeschiedenis. Verschillende zijn versierd met 'wenkbrauwen' van gele stenen. De Vries publiceerde een jaar later een omvangrijke studie naar lijkenhuizen in Groningen. Dit jaar verscheen een deeltje over de natuur op Groninger kerkhoven. Schrijver Albert-Erik de Winter laat zien hoe rijk flora en fauna hier zijn. Zo is op verschillende plaatsen met behulp van lokvoer en camera's vastgesteld dat er bosmuizen en wezels op deze kerkhoven voorkomen. De reeks Groninger Kerkhoven vertoont enige gelijkenis met de reeks Funeraire Cultuur, die De Terebinth in het vorige decennium uitbracht. Deze reeks is helaas onvoltooid gebleven. Misschien moeten wij daarom maar concluderen dat er ook in dit opzicht niets gaat boven Groningen.

Wim Cappers

De deeltjes uit de reeks Groninger Kerkhoven zijn nog leverbaar. Zie de webwinkel op www.groningerkerken.nl. De prijs is € 6,- exclusief verzendkosten.

Begraafplaatsen in de Noordoostpolder

Met een (elektronische) publicatie vraagt de stichting Groene Parels aandacht voor groen cultureel erfgoed. De begraafplaatsen in de Noordoostpolder vormen daarvan een excellent voorbeeld.

De Noordoostpolder moest in de jaren vijftig van de vorige eeuw hét voorbeeld worden van de integrale planning van een nieuwe samenleving, waarin rekening werd gehouden met de verwachte bevolkingsopbouw en de voorzieningen in de dorpen. Ook het groen zou met name rond de nederzettingen zorgen voor een afscheiding met het agrarische land er buiten. De Noordoostpolder werd het nieuwe Walhalla voor stedenbouwkundigen, sociologen

en niet te vergeten: tuin- en landschapsarchitecten. Alles werd gepland, de soorten beplanting rond de erven en de soorten bomen langs de wegen. In de groenstroken rond de woonkernen werden sportvelden en begraafplaatsen ingetekend. Ook daar was ongeveer elke boom of struik een vaste plek toebedeeld.

Maakbaarder (en Nederlander) zal een samenleving er zelden hebben uitgezien. Terecht daarom aandacht voor het behoud van dit erfgoed. Want nu, zo'n zeventig jaar na het ontstaan, is het groen volledig uitgegroeid. De bomen zijn volwassen, maar de begraafplaatsen zijn vaak erg leeg. Ergens ging er iets fout in de planning; er kwamen minder inwoners, en de doden werden vaker gecremeerd dan begraven.

De gemeente Noordoostpolder, verantwoordelijk voor het beheer en het onderhoud, wordt door de auteurs dan ook rechtstreeks aangesproken. Zij laten consequent de oorspronkelijke opzet en de huidige stand van zaken op de elf begraafplaatsen zien. In het boekje is een interview opgenomen met Piet Kelder (1922), een van de ontwerpers van het groen. Zijn stelling was 'Respecteer het door de mens gemaakte landschap.' (p. 49)

Het boekje doet niet anders. De auteurs concluderen: 'Bijzonder is dat de meeste begraafplaatsen (...) nauwelijks zijn veranderd ten opzichte van de periode van aanleg. Het beeld uit de aanlegtijd is bijna bevroren: rechthoekige vormen, grote lijnen (bomenlanen), een indeling in vakken, verdeeld door hagen. Op deze begraafplaatsen zijn de eenvoud, rust en beslotenheid terug te vinden zoals die door de ontwerpers was bedacht.' (p. 122)

Bezuinigingen zouden dit groen cultureel erfgoed kunnen bedreigen: hoge onderhoudskosten en gebrek aan besef van de waarden van het oorspronkelijk ontwerp, kunnen leiden tot ongewenste ingrepen. De publicatie komt wat dat betreft precies op tijd om aandacht te vragen voor het behoud. En Terebinthlezers, download het boekje en ga vooral kijken. De Noordoostpolder verdient onze aandacht.

Henk de Feijter

I. Dekker en H. Emaar, *Begraafplaatsen in de Noordoostpolder* (2014, te downloaden via http://www.groeneparels.nl/fileadmin/user_upload/documenten/Publicatie_Begraafplaatsen_Noordoostpolder.pdf)

Het 'Vierde' Gesticht

Een raadselachtige naam, het Vierde Gesticht. Maar niet voor de bewoners van de drie gestichten, die het Drentse dorp Veenhuizen ooit telde. De geschiedenis van het dorp Veenhuizen is intrigerend: van kolonie van de Maatschappij van Welda-

digheid voor bedelaars en landlopers via Rijkswerkinrichtingen tot de hedendaagse penitentiaire inrichtingen. In het Tweede Gesticht, dat niet langer als gevangenis wordt gebruikt, bevindt zich het interessante Gevangenis museum.

Na hun dood kwamen de gestichtsbewoners onvermijdelijk terecht op het 'vierde' gesticht, de begraafplaats. In 1831 werd aan de rand van het dorp een nieuwe begraafplaats aangelegd: een met eikenbomen omzoomd stuk woeste grond, dat was opgedeeld in vier grote vakken.

De vakken links waren bestemd voor de medewerkers van de Maatschappij van Weldadigheid en die aan de rechterzijde voor de 'kolonisten'. Katholieken en protestanten werden gescheiden van elkaar begraven. In 1875 werden twee nieuwe vakken in gebruik genomen.

De maatschappij had nog een tweede begraafplaats voor de joodse bedelaars

en zwervers en ook voor joden die bij de gestichten werkten. Deze begraafplaats is moeilijk te vinden en bevat nog maar een grafsteen.

Anja Schuring schreef een aantrekkelijk boekje met een (te) korte inleiding en sfeervolle foto's met korte begeleidende teksten. Het boekje maakt nieuwsgierig naar de volledige geschiedenis van de begraafcultuur in Veenhuizen. En dat is juist de opzet van deze uitgave; het is de opmaat voor twee vervolpublicaties.

Bartho Hendriksen

A. Schuring, *De arme dood. Begraafplaats Veenhuizen ~ een rondleiding* (Assen: Uitgeverij Schuring, 2015, ISBN 9789081600804, 64 blz., € 6,95, te koop via www.begraafplaatsveenhuizen.nl).

MEDIATIPS

O. Bodde en J. Janzen (ed.), *Death. Absence, anxiety, and aesthetics. Journal of the Lucas Graduate Conference 03 2015* (Leiden: Leiden University Library, 2015, ISSN 2214-191X, 96 blz., te downloaden via <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/31500>).

Bundel bijdragen aan een conferentie over het thema dood van de Universiteit Leiden in januari 2013.

A.-M. Havermans e.a. (ed.), *Draaiboek voor inventarisatie, beheer en herwaarding van plattelandskerkhoven in Vlaams-Brabant* (Leuven: Provincie Vlaams-Brabant, 2014, 84 blz., te downloaden via http://www.vlaamsbrabant.be/binaries/publicatie-plattelandskerkhoven-2014_tcm5-100749.pdf).

L. Faro, *Postponed monuments in the Netherlands. Manifestation, context, and meaning* (S.I.: uitgave in eigen beheer, 2015, ISBN 978-90-5335-994-5, 307 blz., € 25,- inclusief verzendkosten, te bestellen via l.m.c.faro@uvt.nl).

Proefschrift over 'uitgestelde' herdenkingsmonumenten, die lang na het gebeuren waaraan zij herinneren, werden opgericht: het Ravensbrückmonument in Amsterdam, het digitaal monument voor de joodse gemeenschap, monumenten voor levenloos geboren kinderen en het monument voor de treinramp bij Harmelen.

J. Hansen, *Signs of Life* (S.I., uitgave in eigen beheer, 2014, 140 blz., € 29,95, te bestellen op <http://www.klapwijkenkeijzers.nl/signs-of-life.html>). Fotoboek over bermmonumenten in Europa, zie ook www.jeroenhansen.nl.

Eens komt de grote zomer

Onder deze titel wordt van 19 april tot 11 oktober in Museum Het Hernhutter Huis een tentoonstelling gehouden over de begrafenisgebruiken bij deze broedergemeente en haar 250 jaar oude begraafplaats, haar 'Godsakker'. Gratis entree. Openingstijden: 14.00-17.00 uur, zondag van 11.00-17.00 uur en op afspraak (T 0306922213 of 0613836456). Plaats: Zusterplein 20, Zeist.

Wandelen over begraafplaatsen in Nederland

Ter gelegenheid van de Week van de Begraafplaats heeft Vereniging De Terebinth een boekje uitgegeven met een bundeling van wandelingen over begraafplaatsen in Nederland. Een fris ogend boekje dat uitnodigt tot het maken van een wandeling over 'de verborgen parels van de funeraire cultuur in Nederland'. Van de klassieke begraafplaats Orthen in 's-Hertogenbosch tot de natuurbegraafplaats Weverslo en van de 'jonge' begraafplaats in Zeewolde tot de eeuwenoude joodse begraafplaats Zeeburg in Amsterdam. Een aantal verhalen verscheen eerder in de serie 'Wandelen over begraafplaatsen' in het tijdschrift *Terebinth*. Verschillende auteurs schreven speciaal voor deze bundel een nieuwe wandeling. John Jansen van Galen, een enthousiast wandelaar, schreef een woord vooraf.

L. Vermeulen en B. Hendriksen (red.), *Over de groene zoden. Wandelen over begraafplaatsen* (S.I.: Vereniging De Terebinth, 2015, ISBN 9789081764414, 128 blz., prijs voor leden Terebinth € 6,-, voor niet-leden € 10,95, prijzen exclusief € 3,- verzendkosten, bestellen via bureau@terebinth.nl, T 0345 521132 of Bureau De Terebinth, Slotstraat 13-I, 4101 BH Culemborg).

Beheer en behoud

Het beheer van een begraafplaats heeft consequenties voor het aanzien. Evenzo heeft zorg voor het behoud gevolgen voor het beheer. Beheer en behoud hangen kortom samen. Wim Cappers, hoofdredacteur van *Terebinth*, zal die wisselwerking dit jaar in het tijdschrift van de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB) toelichten vanuit het behoud. Wim van Midwoud, redacteur van *De Begraafplaats*, doet hetzelfde vanuit de beheerskant.

Aan het eind van ieder kwartaal ben ik nieuwsgierig naar de cijfers over begraven en cremeren. Dat is een afwijking die dateert uit mijn consulentenperiode bij de LOB. Al jaren zie ik met lede ogen aan dat wéér een procentje meer Nederlanders heeft gekozen voor cremeren. Laat ik duidelijk zijn, de keuze tussen begraven en cremeren is voor iedereen volledig vrij. Maar als LOB-er zou ik toch graag zien dat die tendens doorbroken zou worden; dat opeens een procentje meer kiest voor begraven. Op diverse sites op internet zie ik dat in 2014 van de 139.136 overledenen 61,4% is gecremeerd: toch weer een procentje eraf bij begraven...

Los van het feit dat ik het jammer vind dat steeds minder mensen kiezen voor begraven, is het vooral vervelend voor beheerders van begraafplaatsen. Zij ontvangen minder inkomsten uit grafrechten. De exploitatie was toch al geen vetpot, maar dit wordt door de teruglopende inkomsten zo ook nog eens een stuk lastiger. Sommige verantwoordelijken maken zonder nadenken bizarre noodsprongen: vorig jaar de inkomsten met 10% teruggelopen? Dan verhogen wij dit jaar de tarieven toch met

10%! Daarnaast kunnen we wel wat minderen op het beheer en de dienstverlening, nu er toch steeds minder mensen komen. En zo, beste lezer, komen we ongewild terecht in een neerwaartse spiraal.

V&D en de begraafplaats

Op het nieuws hoorde ik een volgende fase in het debacle dat V&D heet. De directie heeft, in tijden van de broekriem aanhalen, eenzijdig bepaald minder huur te gaan betalen voor de winkelpanden. Zij had al gesteld dat het personeel met minder loon ook wel rond kan komen.

Waarom komen er steeds minder klanten bij V&D? Omdat tijden veranderen. 'Nieuwe mensen' vinden het niet fijn om te shoppen in zo'n winkelmoloch met jaren '70-kleurtjes en -rekjes. Boetiekjes zijn veel leuker. En nog gemakkelijker: gewoon je spullen vanuit je luie stoel bestellen via internet! Dat zag V&D ook wel. Zij hebben Jan des Bouvrie nog eens benaderd, die er hier en daar de witkwast overheen liet halen. Maar van deze cosmetische trucjes was de klant niet onder de indruk. En dat deed me toch zó denken aan de huidige situatie in begraafplaatsland.

Waarom kiezen steeds minder mensen voor begraven? Omdat tijden veranderen. Veel 'nieuwe mensen' vinden het niet prettig om over een met beëindigd leven verzadigd terrein te lopen. Dan is de natuur (begraafplaats) toch veel leuker. En nog veel gemakkelijker: cremeren. In één dag is vrijwel alles geregeld zonder nasleep en verplichtingen. Begraafplaatsen doen nog wel hun best door hier en daar een urnenmuurtje te plaatsen. Maar van dit soort trucjes is de klant blijkbaar niet onder de indruk.

Het zwaartepunt bij het maken van deze keuze ligt veel dieper. Dat ligt soms bij geloof en traditie, maar tegenwoordig veelal ook bij de kosten: men denkt dat begraven duur is, uit gemakzucht: men denkt dat het onderhoud van een graf een probleem is, of bij de angst voor wormen, maden en pieren: men denkt dat je lichaam door deze schepsels onder handen wordt genomen.

Werk aan de winkel dus! Leden van De Terebinth, helpt u mee?

Wim van Midwoud

Columbarium met urnentuin op de Algemene Begraafplaats Crematorium Middelburg. Zie pag. 12 Foto: Leendert de Vink

Mei 2015

Terebinth

tijdschrift voor funeraire cultuur

HIER LEEFDE THOMAS
VAN KEAPEN IN DEN
DIENST DES HEEREN
EN SCHREEF
ZIJN NAVOLGING VAN
CHRISTUS
MCCCCVI MCDLXXX

Week van de begraafplaats

Beheer en behoud | Wandelen in Middelburg | Zeg het met bloemen

Balans tussen beheer en behoud: Oud Eik en Duinen

Begraafplaatsen lijken tegenwoordig wel bedrijven. Zij dienen immers kostendekkend te zijn. Maar deze opvatting van beheer betekent niet dat daarvoor alles moet wijken. Begraafplaatsen ontlenuen hun aantrekkingskracht ook aan waardevolle gedenktekens en karakteristiek groen. Het behoud hiervan dient bij het beheer te worden meegewogen. De vraag hoe dit evenwicht kan worden bewaard, beantwoorden wij met een rondwandeling over het Haagse Oud Eik en Duinen.

Het protestantse deel met het gedenkteken van J.C. Rijk

Mijn gids is Erasmus Laurentius. Werken op een begraafplaats is zijn passie en hij doet dat sinds 1998 op Oud Eik en Duinen. Hij verkoopt, delft en ruimt graven, loopt voor tijdens uitvaarten en houdt rondleidingen. Dat laatste sluit aan bij zijn interesse voor geschiedenis. Die komt van pas op een begraafplaats waarvan de oorsprong in de 13de eeuw ligt.

Katholiek verleden

We wandelen eerst naar het oudste deel, waar tussen de kale beuken een ruïne te zien is. Dit bouwwerk heeft een geschiedenis die tot de verbeelding spreekt. In 1234 kwam graaf Floris IV van Holland om tijdens een toernooi in het Noord-Franse Corbie. Zijn zoon Willem II liet buiten de Haagse residentie in het gehucht Eik en Duinen een kapel bouwen. Daar werd voor het zielenheil van Floris gebeden. In 1331 werd de kapel parochiekerk. Sindsdien is er in en rond de kerk begraven. Vanaf 1396 werd Eik en Duinen een bedevaartplaats,

waar een Mariabeeld werd vereerd dan wel een relik van het kruis van Christus. Van deze drieledige katholieke oorsprong zijn nog sporen aanwezig.

Tijdens de Reformatie werd de kerk in 1581 afgebroken. Maar een deel van de toren bleef overeind staan. Nog jaarlijks organiseren katholieken hier een bedevaart naar toe. Waar ooit de kerk stond, zijn thans vier kruizen voor oudkatholieke priesters, die hier in de 18de eeuw werkten.

Ook op deze historische plek is de vooruitgang niet tegen te houden. Er zijn tegenwoordig gedenktekens van glimmend graniet en op verschillende graven liggen knuffels. Midden op het oude gedeelte is onlangs een zieke beuk omgehakt. De resterende beuken zijn ingepakt met jute om te voorkomen dat de bast uitdroogt.

Monumentenzorg en diefstal

Een ander deel van de begraafplaats dateert uit 1812. Dit protestante stuk is nog grotendeels intact. Het bestaat uit grafkelders

met hardstenen zerken. Hier bevindt zich ook de algemene kelder voor kinderen. Ooit sierde een engel deze rustplaats. Deze was gemaakt door de zeventiende-eeuwse beeldhouwer Rombout Verhulst. Maar het marmer dreigde te versuikeren en men was bang voor diefstal. Daarom is het beeld naar het Haagse Gemeentemuseum overgebracht. Nu siert een kinderkopje van een geruimd graf deze rustplaats.

Op het protestantse deel staat ook een bronzen vaas. Die hebben koperdieven al eens proberen te stelen. Hij was echter zo zwaar, dat zij deze gelukkig op het graf moesten laten liggen.

Onderhoud en grafdelven

We lopen naar de nieuwere delen. De paden zijn hier onlangs opgeknapt, de hoofdpaden zijn geasfalteerd, de andere half verhard met verpulverd puin en grind. Zo kunnen bezoekers met rollators fatsoenlijk de graven bereiken. En wordt een pad tijdens het delven van een graf beschadigd, dan kunnen de grafdelvers dat zelf herstellen.

Het vele blad wordt met blazers en een zuiger verwijderd. Deze apparaten maken veel lawaai en verstoren de kenmerkende rust op de begraafplaats. Maar als wij over een veld lopen waar een medewerker gras maait, stopt hij even met werken. Zo kunnen wij rustig de graven bekijken. Groenafval mag van de gemeente niet tot compost worden verwerkt. Daarmee wil de lokale overheid voorkomen dat ziektes zich verspreiden. Het groen wordt in grote afvalcontainers verzameld en elke drie maanden afgevoerd.

De ruïne van Oud Eik en Duinen

**Waar ooit de kerk stond, zijn thans vier kruizen voor
oudkatholieke priesters**

Kinderkopje op de algemene kelder voor kinderen

Op een afgeschermd terrein staat een nieuwe loods met benodigdheden, waaronder aluminium bekisting. In de duinen kan gemakkelijk vier diep worden begraven. Maar daarvoor is goede bekisting nodig, omdat duinzand makkelijk door kieren in het graf teruglijdt. Is ruiming nodig, dan worden knekels onderin het graf herbegraven. In de loods staan ook extra brede kopplaten. Dat is een gevolg van de toegenomen welvaart. Mensen worden steeds zwaarder, zodat bredere kisten nodig zijn. De bekisting moet daaraan worden aangepast.

Cremeren en begraven

Ook Oud Eik en Duinen heeft last van de toename van cremeren. Monuta, dat sinds 2001 eigenaar van de begraafplaats is, heeft vergeefs geprobeerd het naastgelegen Nieuw Eykenduynen te kopen, waar sinds 1962 een crematorium is. Eigenaar Yarden wilde deze begraafplaats uit 1891 wel kwijt, maar niet het lucratieve crematorium. Ook een poging om zelf een ondergrondse ovenruimte te bouwen, strandde. Oud Eik en Duinen heeft te weinig parkeergelegenheid en daarom gaf de gemeente daarvoor geen toestemming. Maar Oud Eik en Duinen speelt wel in op de populariteit van crematie. Er kan as worden verstrooid dan wel op of in graven worden bijgezet. Er is een klein columbarium, maar dat mag zich niet in een grote populariteit verheugen.

Er vinden meer innovatieve activiteiten plaats. In 2005 opende dochteronderneming Innemee naast de ingang een uitvaartcentrum. In een van de aula's kunnen boeddhisten met toestemming van de brandweer via een brandoffer afscheid nemen van een overledene. Erasmus Laurentius laat de verrijdbare installatie zien, die op een rookkanaal kan worden aangesloten. Voor moslims richtte Oud Eik en Duinen al in 1980 een veld in met graven voor onbepaalde tijd. Moslims kiezen steeds vaker voor een graf in het

Toen er geen rechttebbende meer was voor het graf van de schrijver Louis Couperus, bekostigde Jol zelf het herstel van diens urnengraf

land van aankomst. Daarom richtte Oud Eik en Duinen voor hen nieuwe velden in en is de begraafplaats bezig hiervoor een strook grond te verwerven. Door al deze activiteiten draaide Oud Eik en Duinen, dat veertien hectare groot is en twaalf personeelsleden heeft, met 340 begrafenissen in 2014 kostendekkend.

Recycling van gedenktekens

Ook al verlopen de rechten van belangrijke graven, gelukkig is vele fraaie en belangrijke gedenktekens een langer leven beschoren. Leenderd Jol, uitvaartondernemer en van 1978 tot 1998 eigenaar van deze begraafplaats en Terebinthlid, had hiervoor al oog. Toen er geen rechttebbende meer was voor het graf van de schrijver Louis Couperus, overleden in 1923, bekostigde Jol zelf het herstel van diens urnengraf. Onlangs is ook het hek rond het familiegraf Hoek gerepareerd. Voor dit monument met fraaie grafsymboliek liggen onder anderen vier zussen begraven, die in het derde kwart van de 19de eeuw aan de gevreesde tuberculose stierven.

Andere oplossingen zijn eveneens mogelijk. Zo zijn de rechten op het graf van Louis Kirchmann verlopen. Dit graf van een in 1899 overleden Duitse biernagat heeft aan het hoofdeinde een fraaie markering. Er staat een sarcofaag op die met een trolley op rails kon worden verwijderd. Dit transportsysteem, dat toegang geeft tot een gemetselde kelder, is helaas niet meer

Het urnengraf van Louis Couperus

intact. Maar krijgt het graf een nieuwe rechttebbende, dan blijft dit gezichtsbepalende gedenkteken in ieder geval bewaard. De wandeling laat zien dat effectief behoud en goed beheer ook op een historische begraafplaats als Oud Eik en Duinen hand in hand kunnen gaan.

Tekst: Wim Cappers

Beeld: Bert Pierik

Een moslimgrafveld

Het oude toegangshek van circa 1880

Algemene Begraafplaats in Middelburg: twee eeuwen funeraire cultuur op zes hectare

De Zeeuwen moeten zuinig zijn op hun oude begraafplaatsen. Door oorlogsgeweld en overstromingen is er in de loop der tijd veel historisch groen en grijs verloren gegaan. Ik wandel met Leendert de Vink over de Algemene Begraafplaats in Middelburg. Die is oud, want uit 1830, en er valt op de ruim zes hectare goed te wandelen. De begraafplaats wordt nog steeds gebruikt en heeft sinds 1978 een crematorium.

Wie in de 19de eeuw een abonnement op de *Middelburgsche Courant* kon betalen, las geregeld over de Algemene Begraafplaats. In 1829 verschijnt het bericht over de aanbesteding en in 1882 noemt deze krant een mogelijke aanplant van 480 'harde Ypen boomen' – om een paar voorbeelden te geven. Ook van verordeningen rond het begraven en van het gekrakeel tussen de 'gepatenteerde Lijkdienaars' blijven de lezers op de hoogte.

Oud havengebied

De begraafplaats werd aangelegd op de plek waar voorheen de oude haven was. Als alles is geregeld, maken burgemeesters en wethouders op 1 juli 1830 in de *Middelburgsche Courant* bekend dat vanaf dat moment alleen nog deze nieuwe begraafplaats 'tot het Begraven van Lijken [...] zal worden gebezigd'. Daarmee hield Middelburg zich aan het verbod om nog langer binnen de bebouwde kom te begraven. In vak L liggen de oorlogsgraven, bij het monument ter nagedachtenis aan hen die in de Tweede Wereldoorlog zijn gevallen, 'getrouw tot in den dood'. In de verte is de graftombe van R.W. graaf van Lynden te zien, met hekwerk en twee marmeren plaquettes. De Zeeuwse bevolking schonk hem die voor zijn inspanningen voor Zee-

land. De inscriptie zegt: 'De Zeeuwen aan Mr. Rudolph Willem graaf van Lynden, Commissaris des Konings in Zeeland 1860-1876, overleden 19 april 1876'. Het grafmonument werd op 27 september 1877 onthuld. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* doet daarvan twee dagen later verslag:

Restant van de oudste zerken

aanwezig waren familie, hoge ambtenaren en politici, 'benevens verschillende belangstellenden, waaronder eenige dames'. De krant beschrijft het monument in detail, inclusief de afmetingen, immortellenkrans en de woorden 'Psalm 103'. De letters waren destijds nog verguld...

De oudste graven liggen verderop in vak M, in de vorm van grafzerken die een kerkvloer nabootsen. Zij gaan terug tot 1837 en glimmen van de lenteregen. Op sommige van de sobere zerken staan alleen initialen, zoals op graf 256: A.S.v.R., J.H.S. en J.E.A.

Taxus-, liguster- en buxushagen

De begraafplaats is enkele keren opnieuw ingericht. In 1882 gingen de rechte paden in de ban en werden er nieuwe, slingerende paden in de toen gangbare landschapsstijl aangelegd. Ook in 1925 vond een herinrichtingsplaats, maar wat we nu aan planten en groen zien, is overwegend van na 1944. In dat jaar zetten de geallieerden Walcheren onder water, een inundatie die een jaar heeft geduurd. Het zoute water, dat modder en puin meevoerde, was funest voor de beplanting. Na de oorlog nam tuinman en landschapsarchitect Chris Broerse het herinrichtingsplan voor zijn rekening. Hij kwam uit Zeeland en had als directeur van Zorgvlied in Amsterdam zijn sporen ruimschoots verdiend. De fraaie kastanjeaan komt uit zijn ontwerp. Karakteristiek zijn de taxushagen waarmee hij groene 'kamers' creëerde. Ook in de delen van de begraafplaats die later zijn aangelegd, komen we veel liguster- en buxushagen tegen.

In 1882 gingen de rechte paden in de ban en werden er nieuwe, slingerende paden aangelegd

Het zoute water, dat modder en puin meevoerde, was funest voor de beplanting

Het graf van mr. Rudolph Willem graaf van Lynden, Commissaris des Konings in Zeeland

Fleurige potten

Het toegangshek aan de Nieuwlandseweg is buiten gebruik. Het brede ijzeren hek oogt imposant: sommige spijlen hebben de vorm van vervaarlijke hellebaarden en op de twee hekpijlers staan kasteeltorens, uit het stadswapen van Middelburg. Op het pleintje bij dit oude hek, dat van circa 1880 dateert, stonden voorheen een aula en een opzichterswoning.

In vak Q komen we een ander fraai graf tegen, in de stijl van de Art Nouveau, voorzien van zonnebloemen en een boek: de rustplaats van dr. Lutzen Wagenaar (1855-1910), die in 1897 als gereformeerd predikant naar Middelburg kwam, waar de theoloog tot zijn dood bleef. Linksachter zijn graf staat een drieluik met zwartglazen platen van de familie Vermeulen. Leden van deze familie werden hier in de jaren 1952-1996 begraven. Achter het strooiveld raast in de verte het verkeer van de N57, waar we gelukkig nauwelijks door gestoord worden. Naast het strooiveld staat een columbarium in bruine tinten. Het

contrast met de urnentuin en de urnenmuur in vak UR kan niet groter zijn: wij zien hier fleurige potten met bonte kleuren en opschriften, die het leven uitbundig lijken te vieren. Net als de recente grafstenen laten zij zien dat mensen tegenwoordig de laatste plek een hoogstpersoonlijke, individuele vorm proberen te geven.

Bekende Nederlanders

Op deze begraafplaats liggen een aantal bekende Nederlanders, zoals de politici Kees Boertien (1927-2002), Piet Tak (1848-1907) en Rien Verburg (1920-2009), en voetballer Jo Schot (1894-1923). Pieter Lodewijk Tak was een kopstuk van de sociaal-democratische beweging en een bekend journalist; hij was redacteur buitenland van de *Middelburgsche Courant*, richtte het weekblad *De Kroniek* op en werd hoofdredacteur van *Het Volk*. Zijn begrafenisstoet was indrukwekkend, er werd zelfs een prentbriefkaart van gemaakt.

In vak NM worden we verrast door het graf van kinderboekenauteur Henri Arnol-

Funeraire wandeling

Vanaf de parkeerplaats loopt u naar het crematorium, waar bij de hoofdingang een plattegrond van de begraafplaats hangt. Als u vandaar linksaf de begraafplaats op loopt en steeds aan de linkerkant blijft, maakt u vanzelf een rondgang over de hele begraafplaats. Om te beginnen gaat het langs de vakken L tot en met O; langs het oude toegangshek maakt u een bocht en rechts van de vakken P tot en met H leidt het pad uiteindelijk naar het strooiveld (na vak H, met het beeld). Na vak NM (met het graf van Henri Arnoldus) sluiten we af met een blik op het eigentijdse columbarium met urnentuin, vlakbij het crematorium. Wie verder wil wandelen, kan daarna nog de nieuwe aanleg bekijken.

dus (1919-2002) en zijn vrouw Astrid Strik (1922-2012). Onderwijzer Arnoldus schreef vanaf 1946 talloze jeugd- en kinderboeken, zoals de bekende series over Pietje Puk en de duo's Oki & Doki, Tup & Joep en Pim & Pidoe. Daarvan zijn miljoenen exemplaren over de toonbank gegaan. Zijn vrouw hielp hem daarbij en de illustraties van Carol Voges hebben zeker ook aan het succes van zijn werk bijgedragen. Aan de andere kant van het pad zien we de grafsteen van Daoed Toepanwel (1939-2004), met een citaat van Che Guevara: 'De ware revolutionair wordt geleid door een diep gevoel van liefde.' Een mooi slot van een wandeling die ons van 1837 naar 2015 voerde.

Tekst: Korrie Korevaart

Beeld: Leendert de Vink

Praktische informatie

Algemene Begraafplaats/Crematorium
Middelburg
Westelijke Oude Havendijk 3
4337 PB Middelburg
T 0118 675 303; open van zonsopgang tot
zonsondergang, zie www.middelburg.nl

Taxushagen die na de oorlog werden aangelegd door Chris Broerse

Hart voor **begraafplaatsen**

Ter gelegenheid van de Week van de Begraafplaats komt de Vereniging De Terebinth met een speciale ledenwerfactie. Deze organisatie zet zich al meer dan 25 jaar in voor de funeraire cultuur in Nederland.

- mensen die vertellen over de plek waar zij begraven willen worden of over hun werk op funerair gebied.

Stèle op de begraafplaats van Uithuizermeeden Foto: Albert-Erik de Winter

Op de website van de vereniging, www.terebinth.nl, staan nieuwsberichten, aankondigingen en verslagen van excursies in Nederland en België, foto's en filmpjes, achtergrondinformatie over rituelen, symboliek en funeraire cultuur, funeraire wandelingen, media etc. Actuele funeraire berichten staan ook op Facebook, www.facebook.com/TijdschriftTerebinth.

Speciaal aanbod

Ter gelegenheid van de Week van de Begraafplaats wordt een lidmaatschap voor 2015 en 2016 samen aangeboden tegen de gereduceerde prijs van € 35,-. Daarvoor ontvangen nieuwe leden zes nummers van het tijdschrift *Terebinth* en korting op alle excursies, lezingen en andere activiteiten. Als welkomstgeschenk ontvang u het zojuist verschenen boekje *Over de groene zoden. Wandelen over begraafplaatsen in Nederland*. Opgeven kan via onderstaande site of per mail naar Bureau Terebinth, bureau@terebinth.nl o.v.v. 'Nieuw lid Week van de Begraafplaats'.

Praktische informatie

Vereniging De Terebinth
Slotstraat 13-I, 4101 BH Culemborg,
T 0345 521132,
www.terebinth.nl, bureau@terebinth.nl

De Terebinth is een onafhankelijke, landelijke vereniging, die zich inzet voor het behoud van de funeraire cultuur in Nederland. In de jaren tachtig van de vorige eeuw was de dood nog een taboe. Om deze stilte te doorbreken, werd in 1986 De Terebinth opgericht. Het was een stichting die tot doel had het herstel van zorg rond dood en rustplaats te bevorderen. Vijf jaar later werd de stichting omgezet in een vereniging, die in 2001 de naam kreeg De Terebinth, Vereniging voor funeraire cultuur. Het begrip 'funerair' komt van het Latijnse *funus*, dat dood, sterfgeval, plechtige begrafenis en teraardebestelling betekent. Onder funerair kan dus alles vallen wat op de dood betrekking heeft.

Wat doet De Terebinth

Vereniging De Terebinth zet zich in voor het behoud van kerkhoven, begraafplaatsen en grafmonumenten, bijvoorbeeld door:

- beheerders te adviseren over behoud en onderhoud van begraafplaatsen en kerkhoven
- ontwikkelingen op begraafplaatsen en kerkhoven kritisch te volgen
- te helpen bij het opknappen en/of restauratie van oude (graf)monumenten
- vragen van personen en organisaties op het gebied van funeraire cultuur te beantwoorden
- het mede organiseren van de Week van de Begraafplaats

Excursies en lezingen

De Terebinth houdt excursies naar begraafplaatsen, om deze soms verborgen fune-

raire cultuurparels uit de vergetelheid te halen. Het is een van de manieren om meer mensen kennis te laten maken met de diverse aspecten van onze funeraire cultuur: de bomen en planten op begraafplaatsen, de grafstenen met hun symboliek en decoraties, de gebouwen en niet te vergeten: de verhalen over personen die er begraven zijn.

Tijdschrift en website

De Terebinth geeft het kwartaalblad *Terebinth* uit met artikelen over:

- oude begraafplaatsen, recente ontwikkelingen in de funeraire wereld, grafmonumenten, asbestemming, groen, architectuur, rituelen en symboliek
- wandelingen over begraafplaatsen
- verslagen van restauratieprojecten
- besprekingen van nieuwe boeken en media

Grafzerk op het kerkhof van Vierhuizen Foto: Liesbeth Vermeulen

Witte bloemen bij een traditionele begrafenis en boeket met rode rozen

Zeg het met bloemen...

Van de mevrouw bij de bloemenkiosk mag ik van alles kiezen voor een rouwstuk. Zij stopt mij een voorbeeldboek in de handen, met de titel *In rouw*, dan kan ik mij meteen oriënteren. Niet alleen maar witte rozen: 'Vorige week heb ik dat bloemstuk gemaakt.' Zij wijst op een kleurige foto met hardroze, licht-groene en kobaltblauwe tinten. Maar klassiek kan ook: 'Dan vraagt u gewoon om witte aronskelken of lelies.' Betekenis en symboliek spelen in de kiosk geen rol, lijkt het: klanten kopen deze bloemen maar blijven het antwoord schuldig als je vraagt naar de symboliek van aronskelken (staan voor de maagd Maria) of lelies (verwijzen naar licht, vrede en de onschuld van Maria).

Bekend is dat lelies en aronskelken bij de dood horen en dat het wat ouderwetse bloemen zijn, net als chrysanten, symbool voor het eeuwig leven. Die worden vooral gekocht tijdens Allerzielen.

Wat iedereen ook weet is dat witte en rode rozen met liefde te maken hebben. Dus die passen altijd op een graf. Maar de vriendin die om zonnebloemen bij haar begrafenis vroeg, dacht er vast niet aan dat de zonnebloem staat voor zomer, zon en een lang

leven. Nee, het waren altijd al haar lievelingsbloemen en zij wilde dat iedereen de moed erin hield, ook na haar overlijden.

Op de begraafplaats

Op de katholieke begraafplaats in de buurt is het in april lente: overal zie je felgele narcissen (planten en vazen met snijbloemen), viooltjes, primula's en hyacinten. Je kunt er iets symbolisch achter zoeken, maar het zijn gewoon ook de eerste lentebloemen. Op twee verse graven ligt een macht aan rozen, maar dat komt ongetwijfeld omdat de overleden dames Rosa Valentina en Rozella als voornaam hebben. Uitzonderlijk is de felrode camelia, de

struik die ik twee keer tegenkom. Deze bloem symboliseert schoonheid, het was de lievelingsbloem van de Franse modeontwerpster Coco Chanel. Het meest komt echter skimmia voor, in soorten en maten. Symboliek? Nee, je hoort de handige Nederlander vooral denken: mooi groen én de bloemen krijg je er gratis bij.

Grafmonumenten

Verse bloemen drukken het gevoel van het moment uit, jegens de al of niet aanwezige ontvanger. Meer begrijp ik van de symboliek van planten op grafstenen: er is expliciet opdracht voor gegeven, zij zijn bewust gemaakt en flink wat duurder dan een bloemstuk. Maar die bloemen staan er dan ook voor langere tijd. Dan let je wel op wat je kiest en wat je op je eigen of op de grafsteen van je ouders laat hakken. De al wat oudere begraafplaats die ik het beste ken, ligt in een dorp en is van een algemeen protestants karakter. Op de grafstenen zijn de palmtakken verre in de meerderheid. Zij verwijzen naar Christus' overwinning op de dood. Bloemen komen minder voor: er zijn vazen met bloemen, speciaal met papavers, symbool voor de eeuwige slaap, verdoving, troost en dromen. Lelietjes-van-dalen staan voor Christus als bringer van het heil en het evangelie. En er zijn bloemenguirlandes. Maar vooral gaat het om rozen, rozen en nog eens rozen: geknakte bloemen, die verwijzen naar het te vroeg afgebroken leven en naar de vergankelijkheid (bij uitstek te vinden op kindergraven); met meerdere bloemen aan een tak en soms ook knoppen in de groei gebroken. De roos lijkt de favoriet aller tijden: van de dame in de kiosk, van de nabestaanden van haar katholieke klanten en van zekere dorpsbewoners in de jaren 1900-1950...

Geknakte boom als teken van te vroeg afgebroken leven

Geknakte roos op een oude stèle

Zij stopt mij een voorbeeldboek in handen, met de titel *In rouw*, dan kan ik mij meteen oriënteren

Tekst: Korrie Korevaart

Beeld: Bert Pierik

Jan Vreeker is voorzitter van de Branche Vereniging Ondernemers Begraafplaats-beheer. Zijn carrière geeft een goed beeld van de ontwikkelingen die in de tijdspanne van een mensenleven in die branche hebben plaatsgevonden.

Familiebedrijf

Jan is een bijzonder mens. Daar zijn er meer van, maar niet zoals Jan. Al op jonge leeftijd hielp hij zijn vader met het delven van graven voor de katholieke parochie in zijn dorp. Zijn vader was daar koster, maar had een zwakke gezondheid. Graven gebeurde toen nog met de hand en dat was hem te zwaar. Na verloop van tijd werd Jan betaald voor zijn werk en richtte hij een eigen bedrijf op. Daar heeft hij de eerste grafdelfmachine aangeschaft. Maar het bleef niet bij delven alleen. Allerhande voorkomende klussen op begraafplaatsen pakte hij professioneel aan. Zijn zaak is uitgegroeid tot een familiebedrijf met een veertigtal werknemers, dat wordt gerund door Jan en zijn twee zonen. De één is gespecialiseerd in de hovenierstak en de ander in de steenhouwerij.

Beheer

Overall in het land, tot in België toe, voert het bedrijf werkzaamheden uit. Waar de firma Vreeker wordt ingeschakeld, is het op de begraafplaats even met de rust gedaan. Naast het grafdelven worden velden met vaak honderden stoffelijke resten geruimd om ruimte te maken voor nieuwe graven. Desgewenst kunnen de stoffelijke resten

afzonderlijk in kartonnen dozen in het verzamelgraf worden geplaatst. Speciale compacte zeefmachines, 'De Hummer' en 'De Shaker', voeren het ruimen zo efficiënt en piëteitsvol mogelijk uit. Soms worden er monumenten verwijderd die Jan aan het hart gaan. Een afgedankte gietijzeren engel ligt nog in zijn depot te wachten op een nieuwe bestemming voor een toekomstig verzamelgraf.

Het werk varieert van uitbreidingen en renovaties tot de aanleg van hele begraafplaatsen. Er worden grafkelders geplaatst voor particuliere graven en verzamelgraven. Er worden bomen en grafmonumenten verzorgd en paden verhard. Het bedrijf ontwikkelde een speciale compacte drainagemachine, met de veelzeggende naam 'VBS de Mol'. Daarmee worden grondwaterproblemen aangepakt. Met deze zelf ontwikkelde machines kunnen zij op de vaak beperkte ruimte op begraafplaatsen toch goed uit de voeten.

Steenhouwerij

De steenhouwerstak werd in 2009 toegevoegd. Toen werd Jan een bestaand bedrijf aangeboden en na enig wikken en wegen nam hij dit over. Natuursteen bewerken is nu zijn grootste passie. Voor een kinderkhofje op de begraafplaats Enkhuizen heeft hij een centraal monument ontworpen en uitgevoerd. Het verbeeldt de aardbol waarop een vlinder neerstrijkt. Waar de ouders zich ook bevinden, zij zullen altijd hun verloren kind, als een vlinder, met zich mee dragen. Op het monument staat gebeiteld: 'uit liefde geboren, verlangen omarmd, gevormd, en de pijn van het loslaten'. In zijn huis zijn ook meerdere soorten natuursteen toegepast, in de vloer en in de zelfbewerkte schouw van de open haard. Het terras is geplaveid met hardstenen stapstenen. Verspreid op het erf staan allerlei brokken hardsteen met teksten en voorstellingen. Die teksten maakt Jan zelf, op rijm, over tijd en het verglijden daarvan. Wanneer Jan weer terug is in het kantoor, komt zijn schoondochter achter haar computer vandaan om kleine Jan te verschonen...

Tekst en foto: Bert Pierik

COLOFON

Terebinth XXIX (2015-2), ISSN: 1382-5259. Tijdschrift voor Funeraire Cultuur. Uitgave van Vereniging De Terebinth, een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (fotoredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Redactieadres

Milletstraat 26', 1077 ZE Amsterdam
eindredacteur@terebinth.nl
T 020 6764024

Digitaal

www.terebinth.nl
www.tijdschrift-terebinth.nl
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
@deterebinth

Lidmaatschap

Het lidmaatschap kost in 2015 voor personen € 25,-, elke huisgenoot € 10,- en organisaties € 80,- per jaar. Losse nummers kosten € 5,00 per exemplaar (inclusief verzendkosten). Rekeningnummer van Vereniging De Terebinth: NL92INGB0000335536. Donateurs die € 25,- of meer betalen krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Dagelijks Bestuur

Voorzitter: Bartho Hendriksen,
voorzitter@terebinth.nl
Penningmeester: Harry Schwering,
penningmeester@terebinth.nl
Secretaris: Joke van der Brug,
secretaris@terebinth.nl

Bureau Vereniging De Terebinth

Slotstraat 13-1, 4101 BH Culemborg
bureau@terebinth.nl
T 0345 521132

Foto omslag Weekkatern

Gedenkstee voor Thomas a Kempis op de begraafplaats Bergklooster te Zwolle
Foto: Bert Pierik

© Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.

Excursie naar Assen

Zaterdag 30 mei organiseert Vereniging De Terebinth in het kader van de Week van de Begraafplaats een excursie naar de Noorder- en Zuiderbegraafplaats in Assen. Een interessante kennismaking met twee 'tegenpolen' aan de rand van het Asserbos: de functioneel ingerichte Noorderbegraafplaats en de als een landschapspark aangelegde Zuiderbegraafplaats.

Informatie

De excursie start om 10.30 uur en eindigt om circa 15.30 uur. Informatie over deze excursie staat op de website van de

vereniging www.terebinth.nl. Daar is ook de excursiebrochure te vinden.

Excursie naar Den Helder

Zaterdag 18 juli organiseert De Terebinth een excursie naar de Oude Begraafplaats in Den Helder. Den Helder ligt op het voormalige Waddeneiland Huisduinen. De oorsprong van deze prachtige oude begraafplaats ligt rond het jaar 1600. De begraafplaats biedt dankzij haar ouderdom een goed beeld van de ontwikkeling van de grafcultuur door de eeuwen heen. De begraafplaats bestaat uit verschillende

delen: het alleroudeste, de nieuwe aanleg van Zocher en de joodse begraafplaats. Het aangrenzende katholieke gedeelte is ook te bezoeken. Na de lunch in de aula neemt Anita van Breugel u mee langs een aantal graftekens, wat een beeld geeft van de verschillende kunsthistorische stijlen die in de loop der jaren zijn toegepast. Van de vroegste kleine steentjes tot de grotere en modernere grafmonumenten, het komt allemaal voorbij.

Informatie

De excursie start om 11.00 uur en eindigt om circa 15.00 uur. Alle informatie staat op onze website www.terebinth.nl.

Tour des Cimetières naar zuidwest Drenthe

Op 9 juli organiseert Wout Brinkhuis in samenwerking met het Drents Archief en Het Drents Landschap een Tour des Cimetières 'langs kromme lijnen' naar zuidwest Drenthe. De weg kronkelt namelijk door het landschap en je kunt mijnenver om je heen kijken. Sinds 2005 heeft dit gebied de status van Nationaal Landschap en het is voorgedragen voor de Werelderfgoedlijst van de UNESCO.

Als eerste worden de kerk en het kerkhof van Fransum bezocht. Vervolgens rijdt de bus naar de kerk en het kerkhofje van Ezinge. Na de lunch staat een bezoek aan het Museum Wierdenland op het programma. Vervolgens zet de bus koers naar de kerk van Oldehove met de grafkelder van de gravin van Cobentzel. Daarna gaat het richting Saaksum, voor een bezoek aan kerk en kerkhof, waar de dichter C.O. Jellema is begraven. Het laatste doel is de kerk en het kerkhof van Den Ham.

Informatie

Vertrek vanaf station Assen 9.15 uur, vanaf station Groningen 10.00 uur. Retour Groningen 17.00 uur, Assen 17.30 uur. De prijs bedraagt € 47,50 (incl. lunch). Aanmelden kan per e-mail via: touring.groningen@arriva.nl of T 0505260268.

De man achter de Tours des Cimetières

Wout Brinkhuis organiseert al sinds 2007 tochten langs Groninger kerken. De oud-voorlichter van de gemeente Groningen en beleidsadviseur van de burgemeester, kwam op het idee om *tours des cimetières* te organiseren tijdens een bezoek aan Père-Lachaise in Parijs. Hij realiseerde zich dat ook in Groningen uniek funerair erfgoed lag dat de moeite van het bezoeken waard was. Brinkhuis ging zijn busrijbewijs halen en werd oproepkracht bij Arriva Touring.

In die functie organiseerde hij in 2007 als proef de eerste tocht langs Groninger begraafplaatsen. Twee tochten eigenlijk, want de belangstelling was zo groot dat op beide peildata de bus vol zat. Gidsen van de Stichting Oude Groninger Kerken hadden een prachtige route samengesteld langs uiteenlopende en bijzondere plekken.

De formule was zo succesvol dat de tochten nog steeds worden gehouden. In samenwerking met de Stichting Oude Drentse Kerken gaan er nu ook Tours d' Havezate naar Drenthe. En op verzoek van deelnemers (!) is inmiddels ook contact gezocht met de Alde Fryske Tsjerken, waar een 'Tour des Orgues' is ontwikkeld met de stichting Organum Frisicum.

Voor meer informatie en data zie: www.groningerkerken.nl/index.php?s=2&m=7&id=46

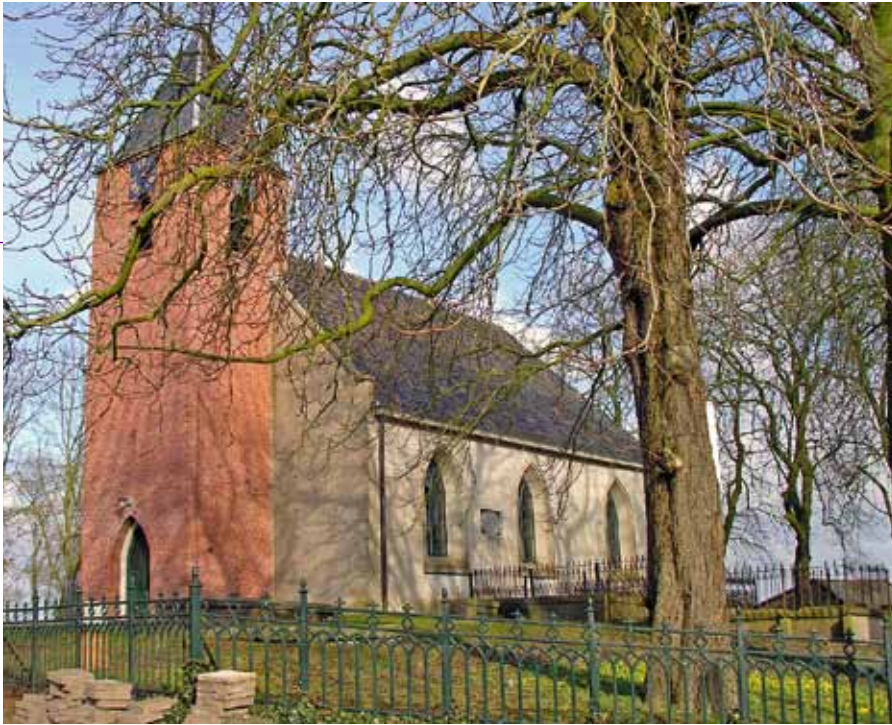

Wout Brinkhuis, de organisator van de Tours des Cimetières

Kerk en Kerhof van Den Ham

Kerk en kerkhof van Zuurdijk

De groene bolletjes van Groningen

Op een groen bolletje liggen ze in het weidse Groninger landschap, de kleine kerken met kerkhofjes er omheen. Terpen heten ze, of wierden zoals ze hier zeggen. Met Jur Bekooy, bouwkundige van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK), ben ik naar het noordwesten van de provincie gereisd, naar het deel van het Ommeland dat het Hoge Land heet en waar de SOGK waakt over 'de gestolde geschiedenis' van de bewoners.

Wij volgen een deel van de fietsroute die de SOGK hier heeft uitgestippeld en wandelen tussendoor over de prachtige kerkhofjes van Zuurdijk en Vierhuizen, twee van de kerkhoven die de stichting in eigendom heeft. Deze twee eeuwenoude begraafplaatsen rond de kerk (en vijf andere) hebben iets extra's: moderne kunstwerken van het project Op hoogte gedacht.

'Wij willen met kunst iets toevoegen aan de kerkhoven', zegt Bekooy. 'Om mensen te verleiden deze plekken te bezoeken. Daarmee laten we de boel doorbloeden en dragen bij aan de leefbaarheid van het platteland. Hier staan geen kerken leeg!' De kerkjes worden gebruikt voor concerten en andere culturele activiteiten.

Zeemeerman

De Zuurdijk, in het lokale dialect Suidijk, is de oude zuidelijke dijk van het gebied De Marne. Al ruim veertig jaar is de gepleisterde zaalkerk eigendom van de SOGK. Deze dateert uit de eerste helft van

de 13de eeuw, maar is in de 19de eeuw sterk verbouwd. In de toren hangt een klok uit 1482. Bijzonder is de windvaan in de vorm van een zeemeerman.

De kerk is gewoon open en bij binnenkomst valt meteen het middenpad op: een imposante zerkenvloer waaronder tussen 1773 en 1834 vier invloedrijke Zuurdijker families zijn begraven, zelfs onder de preekstoel! (Hilje Eijes, 1773). Bij de laatste restauratie zijn veel oorspronkelijke elementen tevoorschijn gekomen. Met recht geven de rijk gedecoreerde zerken van de Hindriks, Van Ulms, Eijes en Torringa's een indruk van de status van deze herenboeren, hun vrouwen en nazaten. In het 'kerspel' (kerkgemeente) Zuurdijk waren zij heer en meester.

Omdat de namen goed leesbaar zijn, kan eenvoudig meer informatie over de zerk en de overledene worden opgezocht in het register van de SOGK. In de buitenmuur zijn twee kleine gedenksteden aangebracht voor politiek actieve boeren uit de eerste helft van de 19de eeuw.

Zuid en noord

Na het verbod op begraven in de kerk in 1829 (dat hier dus overtreden werd) ging de pracht en praal buiten op het kerkhof verder. Althans, aan de zijden van de kerk waar de rijken werden begraven, licht Bekooy toe: vooral de zuidkant. Alleen aan de 'koude' noordkant is het kerkhof nu 'leeg': hier kregen de armen een graf met hoogstens een houten gedenkteken, dat snel verging. Ter nagedachtenis aan hen is in 2009 een gedenksteen geplaatst met een gedicht van Geuchien Zijlma over 'Armoes Joapke'.

Met dit project over het weeskind Joapke, dat niet meer kon zeggen waar zijn vader en moeder begraven lagen omdat er geen geld was voor een steen en zelfs niet voor een paaltje, won Zuurdijk de wedstrijd bij het veertigjarig bestaan van de SOGK. Sinds 1922 ligt amateurhistoricus/dichter/boer/politicus Zijlma (met zijn broer Jan) op het 'nieuwe' kerkhof (uit 1874!) ten noorden van het oude.

In een schaduwrijke hoek staat het lijkenhuisje (1877) dat drie jaar geleden werd opgeknapt. Binnen staat een van de weinige overgebleven houten gedenktekens. Ook dit kerkhof laat een staalkaart zien van de 'boerenrepubliek' Zuurdijk, met fraaie grafsymboliek, hekwerken en art deco-monumenten. En het kunstwerk? Zoek zelf de bijdrage van Stanley Brouwn (Paramaribo, 1945) aan een kerkmuur...

Hoofdprijs

Ruim vijf kilometer verderop ligt Vierhuizen. Midden in het dorp (met molen) staat ook hier de kerk - oorspronkelijk uit de 12de of 13de eeuw - op een wierde. De

Jur Bekooy bij de zerk van schaatser Jans op het kerkhof van Vierhuizen

Sommige kerkhoven zijn al lang gesloten, wat als voordeel heeft dat er veel bewaard is gebleven

Praktische informatie

Fietsroute vanaf Winsum, 46 km (knoop-punten, zelf te verkorten of verlengen), te downloaden van www.terebinth.nl/http://terebinth.nl/http://terebinth.nl/terebinth-actueel/over-de-groene-zoden. Zie ook www.groningerkerken.nl/index.php?a=2, en <http://www.spirit24.nl/#/player/share/program:54125371/groep:37200368>. Het tragische verhaal van Joapke is te lezen op www.armhoesjoapke.nl

Wandeltips en verder lezen:

Kerkenkaart van Groningen (2015). Plattegrond met kerken en hun bijzonderheden, sleuteladressen, enkele fiets- en wandelroutes waarvan routebeschrijvingen gedownload kunnen worden, € 4,95.

A. Buursma, *Kerkepadwandeling Zoutkamp-Vierhuizen* (S.I., Masterplan Waddenland/Museumhuis Groningen, ISBN 139789081495417, 32 blz., € 7,50), als app te downloaden: Google store, route Zoutkamp, 8 km, uit de tijd (tot 1836) dat Zoutkamp geen eigen kerk had.

Vierhuizen, Ommetje Beukemoa's Blokje (2 km, folder in de kerk).

I.J. Botke, *Die onder dezen grafzerk ligt. Grafen gedenksteden in en om de kerk van Zuurdijk 1773 - 1885*, Reeks Groninger Kerkhoven I (Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken, 2003, ISBN 90 73453 18 6, 32 blz., € 6,-, exclusief verzendkosten).

www.ophoogtegedacht.nl

De gedenksteden voor het weesjongetje Jaapje op het kerkhof van Zuurdijk

Het kerkhof van Vierhuizen met rechtsachter de inktsteen van Huang Yong Ping

middeleeuwse muren, deels van tufsteen, gaan verborgen onder een pleisterlaag. De vernieuwde toren dateert uit 1843, maar heeft een luidklok uit 1630. Op de toren staat een windvaan in de vorm van een leeuw, het symbool van de familie Lewe, die de klok schonk.

De kerk, een rijksmonument, werd bekend van het televisieprogramma *De Restauratie* in 2006. Met de hoofdprijs van een miljoen euro is het gebouw hersteld. Op het kerkhof lopen we over de groene zoden, met hier en daar een grafmonument. De oudste zerk dateert maar liefst uit 1669.

Herstelbeleid

Bekooy vertelt over het herstelbeleid van de SOGK en wat hij 'de romantiek van het verval' noemt: de kunst beheersen van niets doen tenzij het echt nodig is. 'Sommige kerkhoven zijn al lang gesloten, wat als voordeel heeft dat er veel bewaard is gebleven. In Friesland is men wel blijven begraven, daar is ook meer geruimd.' Nu zou hij wel weer begravingen willen toestaan, maar dan zonder te ruimen.

Grafpoëzie

Natuurlijk wordt soms wel ingegrepen: gescheurde zerken worden met een betonnen plaat ondersteund en afgewerkt met baksteen. 'Als je zerken lijmt, gaan ze ergens anders scheuren', weet hij. Over vrijwilligers heeft de SOGK niet te klagen. Zij doen werkzaamheden als letters zwarten en hekken ontroesten. 'Er is een

vaste groep per dorp, we hebben meer aanbod dan werk!' Groningen staat niet alleen bekend om zijn fraaie grafsymboliek maar ook om de grafpoëzie. Een bijzonder voorbeeld hiervan is de zerk van Klaas Jans uit 1787. Hij verhaalt hierop zelf van zijn leven en dood als gevolg van een liesbreuk, opgelopen bij een schaatstocht, slechts 28 jaar oud. 'Toen ik nog was, zaid men van mij, Geen sterker mensch ziet men als gij, 't Was waarlijk soo, maar merkt, dat God Mij deed ontmoeten tot mijn lot'.

Voor Op hoogte gedacht maakte de Chinese kunstenaar Huang Yong Ping in Vierhuizen Inktstone or Protective Stone, een sculptuur waarvan de vorm lijkt op een reuzen-inksteen. Het beeld is opgebouwd uit negen forse blokken hardsteen die in China zijn uitgehouwen en bewerkt. De buitenrand is versierd met een drakenmotief; eronder loopt een geul waarin via een fontein water stroomt. Huang: 'De grafstenen in het westen herinnerden mij aan onze oosterse inktsteen: zijn vorm, karakter, verschijning. Zowel de inktsteen als de grafsteen bestaat nog steeds.'

Als we het dorp uitgaan, komen we langs de begraafplaats van Vierhuizen met een prachtig smeedijzeren hek vol symboliek uit 1882, dat een rijksmonument is. In Groningen kunnen liefhebbers van funeraire cultuur hun hart ophalen.

Tekst: Liesbeth Vermeulen

Beeld: Bert Pierik

Groninger kerkhoven

Pagina 20:
 Boven: Kerk en kerkhof van Midwolda. Midden: Stèle op dit kerkhof van een echtpaar overleden in 1906 en 1921. Kerkhof van Garmenwolde. Onder: Kerkhof van Garmenwolde met een steen (1890) waarin takken en een bloem zijn verwerkt.

Pagina 21:
 Boven: Vleermuis op het kerkhof van Woltersum. Midden: Steen met een doodshoofd op het kerkhof van Midwolda. Zandloper op het kerkhof van Garmenwolde. Onder: De kerk van Midwolda met twee kunstwerken van het project Op hoogte

gedacht, links een steen met een tekst geïnspireerd op een graf op dit kerkhof van twee broers met dezelfde naam van Paul Perry, rechts de poort met bankje van J.C.J. Vanderheyden.

Foto's: Bert Pierik

Een database vol grafzerken

Bij voorkeur op zonnige dagen gaat een tweetal dames van de Kerkhovencommissie van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK), gewapend met meetlinten en een thermoskan koffie, erop uit om zoveel mogelijk informatie over grafzerken op kerkhoven op te tekenen. Deze informatie wordt verwerkt in een digitaal register. Maar voor dat is te raadplegen moet er wel het een en ander gebeuren.

De basis voor de registratie is het Inventarisatieformulier Grafmonumenten van Vereniging De Terebinth. Dit formulier is gedurende twintig jaar van inventariseren onmisbaar gebleken. Onmisbaar voor degenen die de formulieren ter plekke invullen. En onmisbaar voor degenen die de papieren informatie omzetten in digitale informatie.

Twee meter kerkhofinventarisatie

Er zijn veel gegevens te verzamelen over een grafmonument. Behalve de persoonsgegevens van degene die er begraven ligt, en persoonlijke toevoegingen zoals grafgedichten, ornamenten en symboliek, zijn er de 'technische' details zoals het type monument, materiaalsoort, afmetingen, grafische verzorging en niet te vergeten de staat van het gedenkteken. Al deze gegevens kunnen op het formulier worden ingevuld. Ook gegevens over de rechthebbende kunnen, indien bekend, worden vermeld. Aangevuld met beeldmateriaal, hebben degenen die dit deel van de registratie verzorgen, een schat aan informatie verzameld waarmee de SOGK verder kan.

De kerkhofinventarisaties nemen in de mediatheek van de SOGK drie planken in beslag. Voor ieder kerkhof is er een map met ingevulde formulieren. Die zijn alfabetisch gesorteerd en blijven intact en in gebruik, ook na de digitalisering. De mapen worden nog gebruikt als naslagwerk. De verzameling is niet compleet; van de 48 kerkhoven van de SOGK zijn er op dit moment 35 geïnventariseerd. De gegevens zijn te vinden in de online catalogus van de SOGK: www.groningerkerken.nl/mediatheek

Digitaal register

In 2011 sloot de SOGK zich aan bij het netwerkproject Memento Mori: Sterven en begraven in Noord-Nederland en Noordwest Duitsland. Een van de doelstellingen van dit project was de inventarisatie van overeenkomsten en verschillen bij de cultuur van sterven en begraven in de Eems Dollard Regio. Hoe heeft de omgang met het einde van het leven zich in de culturele, maatschappelijke en religieuze verscheidenheid van het gebied historisch ontwikkeld? Hieruit voortvloeiend worden

Ploeg, Kerkhof Midwolda Foto: Bert Pierik

plannen gemaakt voor verder onderzoek en waardebeoordeling. Die plannen waren erop gericht om de cultuur rond sterven en begraven beter toegankelijk te maken en instrumenten te ontwikkelen waarmee het funerair erfgoed in dit gebied beter kan worden beheerd. Deze ontwikkeling was in 2012 voor de SOGK aanleiding om een eigen project Digitalisering van grafmonumenten te starten, waarbij de informatie afkomstig van de inventarisatieformulieren wederom onmisbaar bleek. Anno 2015 zijn de grafgegevens van 31 van de kerkhoven/begraafplaatsen gedigitaliseerd. Die zijn terug te vinden op www.groningerkerken.nl/grafzerken.

De database

De database ziet er uiteraard anders uit dan het inventarisatieformulier. Een computerscherm 'leest' nu eenmaal anders dan een papieren formulier en de inrichting van een database is complexer dan het opstellen van een invulschema op papier. Om een aantrekkelijke en overzichtelijke weergave van de grafmonumenten te bewerkstelligen, zijn er keuzes gemaakt. Zo is de database ingericht per persoon. Dit betekent dat een grafmonument voor meerdere personen, zoals een echtpaar, twee keer moet worden ingevoerd. Eén keer onder de naam van de man en één keer onder die van de vrouw.

Voor een aantal zaken die op het inventarisatieformulier staan, waren aanvankelijk geen invulvelden omdat deze mogelijk niet interessant zouden zijn voor bezoekers van de site; het ging om zaken als 'beschermingscategorie' en 'grafische verzorging'. Door voortschrijdend inzicht zijn voor dat laatste alsnog velden aangebracht. Echter pas nadat er al een aantal kerkhoven was ingevoerd, met als gevolg dat niet van alle grafmonumenten gegevens over grafische verzorging zijn terug te vinden.

De belangrijkste gegevens voor de gebruikers van de site zijn de afbeeldingen, de grafaanduiding, de plattegrond waarop die staat en de tekst op het graf. De gebruikers kunnen met deze informatie de betreffende

Graven op het kerkhof van Zuurdijk Foto: Bert Pierik

De kerkhofinventarisaties nemen in de mediatheek van de SOGK drie planken in beslag

Er kan ook een vraag voorkomen naar alle grafzeken met een vlinder erop...

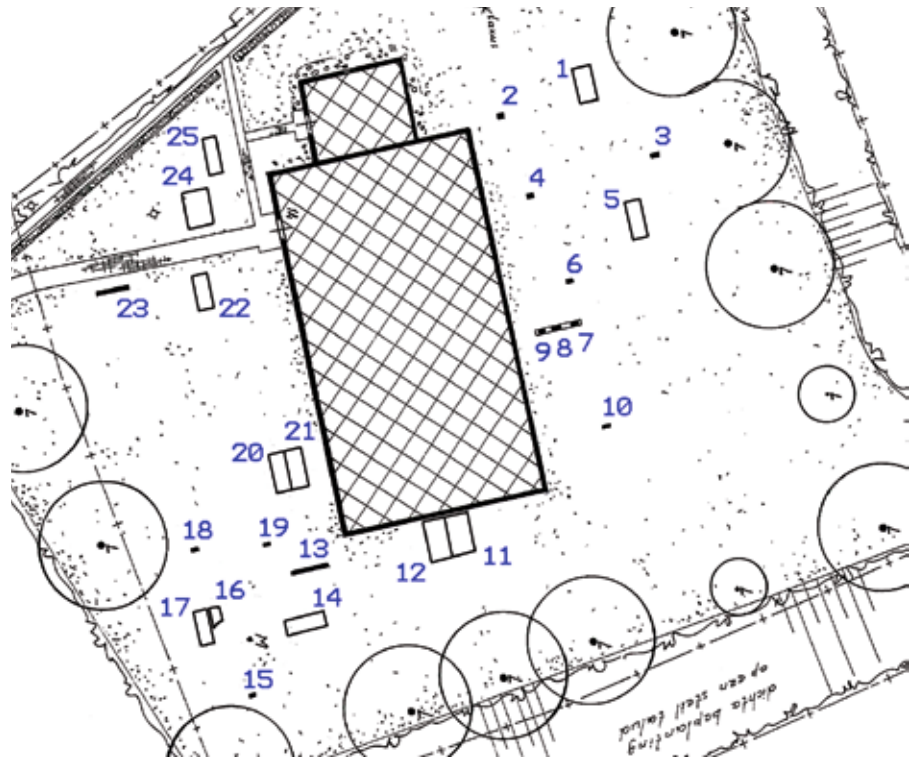

Doodshoofd, Wittewierum Foto: Bert Pierik

zerk of stèle opzoeken en, indien de tekst op de zerk is verweerd, deze alsnog achterhalen. Om de informatie nog relevanter te maken, is met hulp van de site www.allegroningers.nl, waarop geboorte-, trouw-, en overlijdensaktes staan, achterhaald of personen met dezelfde achternaam familie van elkaar zijn.

De meeste grafmonumenten dateren van voor de oorlog. In voorkomende gevallen wordt dit dan bij de betreffende monumenten vermeld. In het enkele geval dat een graf dateert uit de afgelopen twintig jaar en er nog grafrecht op rust, is in verband met de privacy, het monument wel opgenomen, maar niet gepubliceerd. Met een druk op de (muis)knop kunnen deze monumenten, als die termijn is verstreken, alsnog zichtbaar worden.

Een database is geen database zonder zoekstelsel. Uiteraard staan de grafmonumenten in alfabetische volgorde op achternaam per kerkhof gesorteerd, maar er kan ook een vraag voorkomen naar alle grafzerken met een vlinder erop of naar grafteksten waarin het woord 'worm' voorkomt. Via de zoekmachine is het mogelijk om op dit soort woorden te zoeken, maar ook op geboorte- en overlijdensjaar. Bij de zoekmachine bevindt zich een link waarin wordt uitgelegd hoe die werkt.

Plattegrond van het kerkhof van Eenum

Voortdurende werkzaamheden

Niets is volmaakt en er blijven altijd wensen. Zo ontbreekt nog de mogelijkheid om met een klik op een grafmonument op de plattegrond, uit te komen bij de gegevens van de betreffende persoon. Wie nu een graf zoekt moet eerst de grafaanduiding zoeken op de plattegrond en deze vervolgens invoeren in de zoekmachine.

Het werk is sowieso niet af. Er rest nog een aantal inventarisaties dat nog gedigitaliseerd moet worden. En er zijn nog kerkhoven van de stichting die helemaal

niet zijn geïnventariseerd. Daarbij komt dat de SOGK ieder jaar nieuwe kerkhoven in bezit krijgt. Kortom, wij hebben het hier over een dynamisch geheel. Voorlopig blijven de dames van de Kerkhovencommissie hun gang naar de kerkhoven voortzetten, zal het aantal strekkende meters aan formulieren toenemen en breidt het digitale register op www.groningerkerken.nl/grafzerken alleen maar uit.

Anne Baljeu, Stieneke Wierda en Annemieke Woldring

Grafsteen op het kerkhof van Eenum

Foto: A.E. de Winter

De kerk van Midwolda werd in 1737 op een oude zandrug herbouwd. Oorspronkelijke bezat Midwolda een kerk die groter was dan de Martinikerk van Groningenstad. Maar die zakte door de vele overstromingen van de Dollard, weg in het moeras. Achter het fraaie nieuw gebouwde kerkje ligt het oude kerkhof. De gemeentelijke begraafplaats grenst aan de andere kant van het kerkhof. De toren is het verzamelpunt van de vrijwilligers en na de koffie worden de muren opgestroopt.

Vrijwilligers

Op woensdagochtenden zijn Piet en vijf andere vrijwilligers druk met allerlei onderhoudsklussen. Jarenlang heeft Piet in de ouderenzorg gewerkt en na zijn pensionering is hij in het vrijwilligerswerk beland. Als bestuurslid van de dorpsbelangenvereniging begeleidt en coördineert hij de werkzaamheden.

In 2013 kreeg hij er lucht van dat diverse graven zouden worden geruimd. Dat bleek achteraf mee te vallen, maar het was de aanleiding om het oude kerkhof aan te pakken. Dat was erg verwilderd. Graven stonden schots en scheef of waren onder het maaiveld verdwenen. Namen, teksten en afbeeldingen op de stenen waren verborgen onder korstmos. De kleine groep vrijwilligers kwam, na oriëntatie bij andere vrijwilligersgroepen in de regio, in actie. Met hulp van de gemeente, die zorgde voor ongeveer zestig kub zand, werden monumenten weer recht gezet en laagtes vereffend. Kapotte zerken en stèles werden gerestaureerd en na

het schoon schrobben werden de inscripties kundig gezwart. Zo werd de geschiedenis van de begravenen weer zichtbaar en kon worden geïnventariseerd. De kerkrentmeesters en de gemeente vonden het prima. De wethouder kwam af en toe langs met trakties om de vrijwilligers moreel te steunen.

Een andere visie

In november 2014 werd de Stichting Oude Groninger Kerken eigenaar van de kerk en het kerkhof. Toen werd de vrijwilligers vriendelijk doch dringend verzocht om direct met hun werkzaamheden te stoppen. Hun werkwijze kwam niet overeen met de visie van de stichting. Nadat Piet en zijn medevrijwilligers een theoretische en een praktische cursus hadden gevolgd, mochten zij weer aan het werk. Maar nu volgens de visie van de stichting.

In de cursus hadden zij geleerd hoe verantwoord met natuursteen om te gaan en om ecologische waarden te onderkennen. Alles wat scheef stond hoeft niet perse te worden recht gezet. Nu groeien er weer korstmossen op de grafstenen. Die worden alleen aan de voorzijde schoongemaakt, op de andere kant mogen de korstmossen blijven. Daar hoeft de tand des tijds niet meer te worden weggepoetst. Tegenwoordig is de veel toegepaste grafsymboliek van de geknakte boom, zeis, vlinder en rups weer goed herkenbaar en zijn de namen opnieuw leesbaar.

Er is veel te zeggen voor de visie van de stichting die begeleidde vergankelijkheid voorstaat en ecologisch beheer. Niet alles hoeft recht en strak te zijn zoals op het kerkhof van Wittewierum. Maar intensiever onderhoud van dat oude kerkhof sluit beter aan bij de aangrenzende gemeentelijke begraafplaats, waarmee het met de kerk een visuele eenheid vormt.

Tekst en beeld: Bert Pierik

COLOFON

Terebinth XXIX (2015-2), ISSN: 1382-5259. Tijdschrift voor Funeraire Cultuur. Uitgave van Vereniging De Terebinth, een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (fotoredacteur), Margriet de Roever (eindredacteur) en Liesbeth Vermeulen.

Redactieadres

Milletstraat 26¹, 1077 ZE Amsterdam
eindredacteur@terebinth.nl
T 020 6764024

Inleverdata van kopij

Terebinth verschijnt vier keer per jaar. Inleverdata kopij: 1 juli en 25 oktober. Verschijning: 1 september en 1 december

Digitaal

www.terebinth.nl
www.tijdschrift-terebinth.nl
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
@deterebinth

Lidmaatschap

Het lidmaatschap kost in 2015 voor personen € 25,-, elke huisgenoot € 10,- en organisaties € 80,- per jaar. Losse nummers kosten € 5,00

per exemplaar (inclusief verzendkosten). Rekeningnummer van Vereniging De Terebinth: NL92INGB0000335536. Donateurs die € 25,- of meer betalen krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Dagelijks Bestuur

Voorzitter: Bartho Hendriksen,
voorzitter@terebinth.nl
Penningmeester: Harry Schwering,
penningmeester@terebinth.nl
Secretaris: Joke van der Brug,
secretaris@terebinth.nl

Bureau Vereniging De Terebinth

Slotstraat 13-1, 4101 BH Culemborg
bureau@terebinth.nl
T 0345 521132